

رهیافتی حاصل از شناخت شهرستی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل)

دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی^{۱*}، مهندس لیلا پیغامی^۲

^۱ عضو هیئت علمی دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت ابنیه و بافت، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱۱/۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۲/۵)

چکیده:

مقاله حاضر با هدف دستیابی به الگویی مناسب جهت مداخله در بافت های تاریخی، به مطالعه موردی در زمینه شهر اردبیل پرداخته است. تحقیق حاضر بدلیل تأثیر شناخت تاریخی و کالبدی شهر در ارائه طرح، در بخش های آغازین به بررسی حوادث تاریخی، رشد، گسترش و تحولات شهر در دوران های گوناگون می پردازد. سپس برای معرفی عناصر تأثیر گذار در طراحی بافت کهن به تحلیل ساختار کهن محلات و شناسایی نقاط مهم بافت با توجه به تعاملات اجتماعی-فرهنگی مردم پرداخته و در ادامه معرفی طرح، در قالب پیشینه، اهداف، فرایند برنامه ریزی و طراحی انجام گرفته است. دستاوردهای این پروژه، شامل دستیابی به فضایی در خور تعاملات بشری امروز با حفظ استخوانبندی ارزشمند بافت و خلق فضاهای شهری با توجه به بروز جلوه هایی از آداب و سنن اصیل مردم در آنها و ارائه الگوها و ضوابط مشخص طراحی در بافت کهن می باشد. در این پژوهش علاوه بر مطالعات کتابخانه ای و بررسی سفرنامه ها و نقشه ها، برداشت های میدانی نیز انجام گرفته است. مقاله پیش روی درصدد ارائه نمونه ای برای طراحی و مدیریت در بافت های کهن مشابه می باشد.

واژه های کلیدی:

اردبیل، طرح بافت قدیم، مرکز محله، تپه جمعه مسجد، بقعه شیخ صفی، بازار.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۲۰۶۱۱۸۳، نمابر: ۰۲۱-۶۶۹۷۲۰۸۳، E-mail: d.mojtaba.ra@gmail.com

مقدمه

منطبق با زندگی امروز می‌تواند در نوع نگرش به بافت در طی اعمال نوسازی، بهسازی یا حتی توسعه مورد توجه قرارگیرد. در پژوهش حاضر نوع نگرش، مداخله و طراحی در بافت کهن اردبیل به عنوان نمونه‌ای معرفی می‌گردد. ویژگی‌های شایان توجه این بستر از جمله ساختار منظم و سیستماتیک محلات، تحت نظامی مرکزگرا و شعاعی که هم‌اکنون نیز با وجود دخل، تصرف و خیابان‌کشی‌های عجولانه همچنان روابط محله‌ای و اجتماعی خود را به خوبی حفظ کرده است، خود مؤکد صحت این‌گزینش است، نوشتار پیش‌رو در چهار بخش کلی ارائه می‌گردد:

- بخش اول مختص شناخت بستر طرح بر مبنای رویکردی تاریخی و کالبدی می‌باشد مبتنی بر اطلاعات باستان‌شناسانه و کتب تاریخی و فرضیاتی برگرفته از سفرنامه‌ها.
- بخش دوم شامل معرفی عوامل تأثیرگذار در طراحی بافت کهن می‌باشد از جمله شناخت ساختار کهن محلات و نقاط کلیدی در آنها و تأثیر تعاملات اجتماعی-فرهنگی در عوامل طراحی.
- بخش سوم به معرفی طرح مصوب بافت قدیم این شهر، طبق اسناد و مدارک ارائه شده توسط گروه طراح می‌پردازد.
- بخش چهارم یا نتایج، دستاوردهای تأثیرگذار طرح مذکور را که در نمونه‌های مشابه قابل بسط می‌باشد، بیان می‌نماید.

در بستر پیچیده مناسبات و تعاملات فرهنگی در جهان معاصر، آنچه در این میان اهمیتی فزاینده می‌یابد حفظ روابط ارزشمند انسان و فضاهای کهن شهری است که جز با حفاظت و احیاء بافت‌های تاریخی که دیرزمانی تجلی‌گاه بهترین نوع اینگونه تعاملات بوده، امکان‌پذیر نخواهد بود. شهر اردبیل با دارا بودن پیشینه تاریخی و اهمیت فراوان از نظر تغییر و تحولات کالبدی، عملکردی و از لحاظ تعلق به یک تفکر خاص مذهبی^۱ از قرن‌ها پیش مورد توجه بوده است. در گذشته‌ای نه‌چندان دور، شهر دارای کالبدی منسجم و یکپارچه بوده و فضاهایی چون بقعه شیخ‌صافی، بازار و جمعه مسجد تمام شهر را پوشش می‌داده‌اند، اما با ورود اولین خیابان‌ها، انسجام بازار، بافت و محلات مسکونی برهم ریخت. عدم تعادل ایجاد شده در بافت بر اثر نادیده گرفتن جایگاه صحیح اکثر فضاهای کلیدی همچون میادین، بازار، مساجد و معابر تاریخی که تأثیر فراوانی در برگزاری مناسب تعاملات اجتماعی از جمله انجام مراسم عزاداری دارند و بویژه از بین رفتن نظام ساختاری محلات منجر شد که مسئولان و دلسوزان به فکر چاره‌اندیشی برآیند، تا با شناخت اشتباهات گذشته، گام‌های جدیدی در حفظ و نگهداری از بافت قدیم شهری بردارند. بررسی شکل‌گیری بافت شهری تحت تأثیر شرایط تاریخی-کالبدی و نگاهی دوباره و عمیقی به رابطه شهر و سنن مردم و نهایتاً بکارگیری الگوی مناسب برآمده از بطن آنها،

۱- شناخت بستر طرح

۱-۱- سیر تحول تاریخی شهر:

مطالعه بافت تاریخی اردبیل با استناد بر مدارک و شواهد تاریخی امکان‌پذیر خواهد بود، زیرا تاریخ این شهر گویای شکوفایی یا افول آن در دورانی خاص می‌باشد. اردبیل از کهن‌ترین شهرهای ایران هست که قدمت آن به بیش از سی قرن می‌رسد. نام اردبیل برای اولین بار در لوحه‌های گلی سومریان در پنج‌هزار سال پیش بصورت ارتا [مقدس] ثبت شده است (زنده‌دل و همکاران، ۱۳۷۷، ۲۰). هرچند از تاریخ دقیق پیدایش اردبیل اطلاعات کافی در دست نیست، ولی اولین نسبت شهر به دوران کیانیان^۲ نشان از قدمت اساطیری این شهر دارد و حاکی از آن می‌باشد که این شهر در این دوران نیز مرکز مهم نظامی و سیاسی بوده است.^۳ اردبیل از دیرباز سکونتگاه انسان و سرزمینی پررونق و شاهد ورود و خروج اقوام زیادی بوده، زیرا قبل از به حکومت رسیدن مادها در دو هزار سال ق.م آذربایجان به دست اورارتوئی‌ها و اقوام محلی دیگر اداره می‌شده، این شهر در زمان

مادها جزو ماد کوچک- ماد آتروپاتن-(به آذین، ۱۳۸۲، ۲۲-۲۰)، در دوره هخامنشی از مهم‌ترین ایالات ساتراپ‌نشین ایران (امیری، ۱۳۸۴، ۸۵) و در دوره سلوکیان به نام آتروپاتکان و ایالتی مستقل خوانده می‌شده. آدام اولتاریوس ذکر می‌کند که اسکندر در سال ۳۲۱ ق.م هنگام لشکرکشی به ایران برای مدتی طولانی در اردبیل بارگاه و درباری داشته است (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸، ۹۵). در دوران اشکانیان نیز یکی از دوتختگاه مهم آذربایجان بوده و حفاری‌ها حیات آن را ثابت می‌کند. اردبیل در دوران ساسانیان در اوج شکوفایی پیش از اسلام خود بوده، زیرا که ساسانیان با تکیه بر اعتقادات دینی و ظهور زرتشت در کنار رود ارس، پیوسته آذربایجان بخصوص اردبیل را مورد مقبولیت خود قرار داده بوده‌اند. مثلاً بقایای آتشکده در روستای آتشگاه سرعین و آتشکده‌ای که مسجد جمعه بر روی آن ساخته شده نشان از اهمیت شهر دارد (امیری، ۱۳۸۴، ۸۲-۸۱)، بخصوص پس از

هرچند قلعه این شهر حاکم نشین بود ولی به دلیل جنگ های ایران و روس هرگز به شکوه دوران صفویه بازنگشت. اما در زمان انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲۴ هـ.ق به دلیل وجود بندر آستارا، اردبیل از نظر بازرگانی مرکزیت خاصی در ایران یافت (صفری، ۱۳۵۰، ۱۸۷). بعد از مشروطه و در دوران پهلوی اردبیل، در اثر جنگ ها و با احداث راه آهن جدید تبریز - جلفا آسیب های جدی دید و موجب مهاجرت کم کم مردم به تهران و تبریز شد و اگر مقبره شیخ صفی الدین نبود از خاطره ها محو می شد. اما پس از انقلاب اسلامی با استان شدن اردبیل در سال ۱۳۷۱ تحولاتی اساسی در آن رخ داد و امروزه از شهرهای فعال اقتصادی و اجتماعی است. در پایان با ترسیم دقیق نمودار بمونت^۵ و تکمیل آن توسط اسناد و حوادث تاریخی می توانیم دوران شکوفایی این شهر را مشاهده کنیم (تصویر ۲). طبق اطلاعات نمودار بمونت، مداخلات و طرح های شهری در سال های اخیر نیز سعی در زنده نمودن بافت تاریخی این شهر بخصوص در دوران صفوی دارد که شامل بقعه شیخ صفی، جمعه مسجد و ارتباط آنها توسط بازار می باشد.

۱-۲- سیر تحولات کالبدی هسته کهن شهر

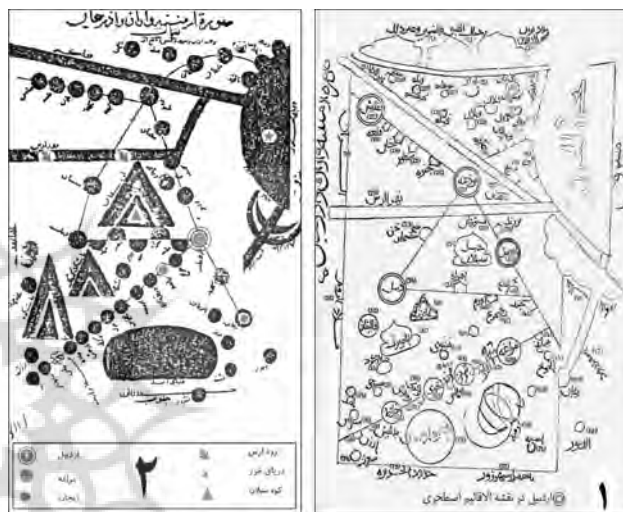
اردبیل از دیرباز سکونتگاه مردم بوده و این مستند بر شواهد باستان شناسی است^۶ اما در اثر عواملی همچون حملات نظامی، زلزله و آب و هوای سردسیری تعدادی از این آثار در گذر زمان از بین رفته، لذا مطالعه ی متقن در مورد هسته اولیه شهر دچار ابهام می گردد. با تکیه بر کتب تاریخی و سفرنامه های جهانگردان و نقشه های موجود از شهر، که می توان با استفاده از آنها مراحل شکل گیری کالبد شهر را طبقه بندی نمود. نتایج هر دوره به صورت جدول و کروکی ترسیم شده است.^۷

الف) کالبد اولیه شهر پیش از ورود اعراب و اسلام

● در مأخذ کهن بنای اردبیل مانند بسیاری از شهرهای قدیمی به پادشاهان کیانی نسبت داده شده در شاهنامه آمده است:

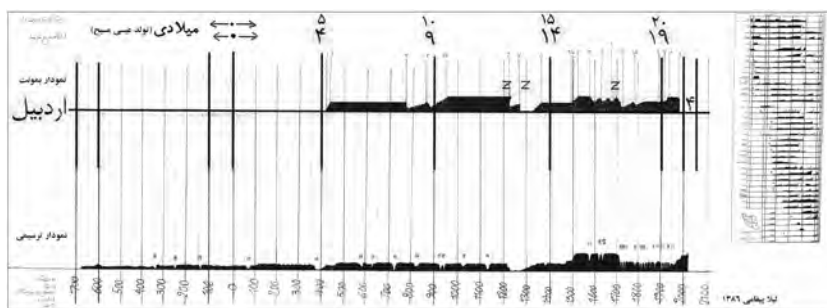
دو فرزند ما را کنون با دو خیل
بباید شدن تا در اردبیل
به مرزی که آنجا دژ بهمن است
همه ساله پرخاش اهریمن است...
چو نزدیکی حصن بهمن رسید
زمین همچو آتش همی بردمید
هوای دام اهریمن سرکش است
بگشتند یک هفته گرد اندرش
به دیده ندیدند جای درش
سر باره دژ بد اندر هوا
ندیدند جنگ هوا را روا...
بشد تا دژ بهمن آزاد شاه
خود و کیو گودرز و چندی سپاه
در دژ پدید آمد آن جایگاه
فرود آمد آن گرد لشکر پناه
یکی شهر دید اندر آن دژ فراخ
پس از باغ و میدان و ایوان کاخ
دراز او پهنای آن ده کمند
به گرداندرش طاق های بلند...
(به آذین، ۱۳۸۲، ۲۰-۱۹)

ویرانی کزنگ به دست هراکلیوس، اردبیل به مهم ترین مرکز مذهبی و سیاسی آذربایجان تبدیل شد و مقرر استاندار زرین تخت عهد ساسانی، این شهر بوده. برخی بنای اردبیل را به فیروز و برخی به انوشیروان ساسانی نسبت می دهند که با توجه به قدمت تاریخ این شهر مردود شناخته می شود^۸ (به آذین، ۱۳۸۲، ۲۶). اردبیل پس از حمله اعراب تا قبل از حمله مغول و در زمان عباسیان گرسی آذربایجان و شهری مقدس و مرکز مبارزانی چون بابک خرمدین بوده (تصاویر ۱). با آنکه پس از حمله مغول در سال ۶۱۷ هـ.ق تا سه قرن ساکت و ساکن ماند ولی همچنان در دوره تیموریان دارالارشاد و شهری مهم بوده است (ترابی طباطبایی،

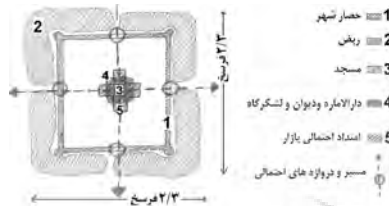
تصاویر ۱- نقشه اصطخری (۱) و ابن حوقل (۲) موقعیت مهم شهر و جاده های ارتباطی اردبیل در اوایل اسلام.
ماخذ: (نقشه انتهای کتب ابن حوقل، ۱۳۴۵ - اصطخری، ۱۳۷۳)

۱۳۵۱، ۲۵). در دوران صفویه بود که شهر به اوج شکوفایی و مدنیت خود رسید و رونق خود را بازیافت ولی در اواخر آن، حوادث زیادی همچون حمله عثمانی ها و تاخت و تاز روس ها و افغان ها و سیل و قحطی را متحمل شد، در دوران زندیه و افشاریه در اثر لشکرکشی های فراوان نادر، رونق خود را از دست داد و تبدیل به یک مرکز مذهبی و زیارتگاهی شد. در دوران قاجار نیز،

تصویر ۲ - نمودار ترسیمی در سال ۱۹۶۶ م توسط بمونت در قسمت بالا و نمودار دقیق و تکمیل شده در سال ۲۰۰۸ م توسط لیلیا پیغامی در قسمت پایین ترسیم شده که دوران صفویه نقطه اوج این نمودار تاریخی هست.
ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

دوران تاریخی	اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان
توصیفات: این حوقل (۲۶۷ هـ. ق.)	۱- بزرگترین شهر است. ۲- لشکرگاه و دارالاماره و دیولها دارد. ۳- دوسوم فرسخ در دوسوم فرسخ وسعت توابع آن هست. ۴- بارویی داشته که ویران شده. (این حوقل، ۱۲۴۵، ۸۲)
ناصر خسرو (۳۷۲ هـ. ق.)	۱- مرکز آذربایجان و شهری بزرگ است. ۲- کرد خود بارو و خسار دارد. (باشناس، ۱۲۷۲، ۴۱۶ - ۴۱۵)
اسطخری (قرن ۴ هـ. ق.)	۱- بزرگترین شهر است. ۲- دولت فرسخ در دولت فرسخ وسعت دارد. (شید مربع است) ۳- حصار دارد که ۴ دروازه در آن تمیبه شده است. ۴- پادشاهی در شهر است. (اسطخری، ۱۲۳۷، ۱۸۷ - ۱۸۶)
ابن مسکویه (قرن ۴ هـ. ق.)	۱- بزرگترین شهر است. ۲- حصار استوار داشته. (صفری، ۱۲۵۰، ۱۰۳)
نتایج نگارنده	۱- اکثر جمعه مسجد را در جای آشفته پیشین در نظر بگیریم. در وسع شهر مسجدهای است. (در سال ۲۴ هـ. ق. مسجدهای در شهر برپا بوده). ۲- اکثر ریش قبل از اسلام باقی باشد. در اطراف شهر قرار دارد. ۳- شهر عناصری دیگر دارد که احتمالاً در مرکز شهر و اطراف مسجد مستقر باشند. ۴- اکثر طبق حفاری‌های انجام شده در اطراف جمعه مسجد، مسیر بازار را بصورت صلیبی در نظر بگیریم. مسجد در وسط واقع می‌شود.

جدول ۳ و تصویر ۵ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

ج) کالبد شهر از حمله مغول تا دوران صفوی

از قرن پنجم تا حمله مغول ها، شهر همچنان اهمیت خود را حفظ کرده و برج و باروی محکمی داشته که در قرن ۷ در اثر حمله مغول ها ویران می شود. تنها بنایی که باقی می ماند جمعه مسجد بوده. طبق سفرنامه‌ها (جدول ۴) شکل صلیبی بازار، تاثیرات معماری آن دوران را نشان می دهد که حول کانون مسجد جمعه شکل گرفته و تعداد دروازه‌های شهر که به احتمال قوی هر کدام به یکی از راسته‌های اصلی بازار منتهی می شده، چهار عدد بوده، در این میان اشاره به قلعه منیعی شده که احتمالاً این قلعه مرکز حفاظتی شهر و حالت دیده بانی داشته است.^۸ با وجود مسجد جامع و موقعیت بازار و ارگ حکومتی (قلعه) شکل‌گیری شهر در دوران اسلامی از نوع شرقی یعنی مرکزیت سه فضای حکومتی، دینی و اقتصادی در شهر، تبعیت می کند (تصویر ۶ و جدول ۴).

د) کالبد شهر در دوران حکومت صفویه

اردبیل در دوران صفویه اوج شکوفایی مدنیت خود را داشت و پیدایش و ظهور خاندان صفوی تاثیر فراوانی بر سیما و کالبد شهر گذاشت، مثل ساخت خانقاه‌ها و زوایا و مقابر پیران از جمله ایجاد مجموعه مزار شیخ صفی‌الدین و از طرفی نیز قرارگیری بر سر راه جاده ابریشم، اردبیل را به اوج رونق خود در دوران اوایل و اواسط صفویه رساند. الگوی شهرسازی مدون دوران صفوی جای خود را در بستری مردمی باز کرد، به همانگونه که در اصفهان به منصف ظهور رسیده بود؛ پیوستگی فضاهای شهری و ساخت میادین بزرگ که در اطراف خود اصلی‌ترین اندام‌های درون شهری را جای داده بودند. ارتباط جمعه مسجد و بقعه شیخ صفی توسط بازار و راسته‌هایی که به

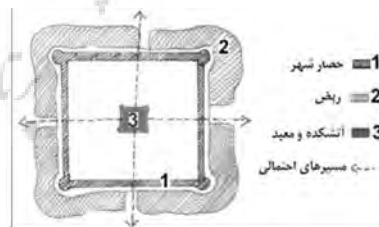
دوره تاریخی	تیبه اساطیری (کیانیان) و مادها
توصیفات: شاهنامه فردوسی	۱- شهر دژی مستحکم و حصار بلند با تالچهایی بلند دارد. ۲- یک دروازه ورودی دارد. ۳- شهر در داخل دژ مستقر بوده. ۴- محوطه دژ ابتدا شامل باغ، میدان، ایوان کاخ و سپس شهر بوده. شدرارا و پهنای آن ۱۰۰ کمند بوده. عظول و عرض شهر یکسان ذکر شده، لذا مربع است.

جدول ۱ و تصویر ۳- اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران اساطیری. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

- یافته شدن سنگ‌نبشته‌های اورارتویی در قرن ۹ تا ۷ ق. م در قره‌داغ (دامنه سیلان) نشان‌دهنده شباهت آن به قلعه - شهرهای حصاردار اورارتویی می‌باشد که بی‌شباهت به توصیفات که از دژ اردبیل شد، نمی‌باشد.
- در دوران ساسانیان شهر از الگوی شهرهای ساسانی پیروی می‌کند و بگرد خودبارویی داشته که پس از حمله هون‌ها توسط فیروز ساسانی تعمیر شده است. در میان شهر معبد و آتشفشانی قرار داشته که به گفته باستان‌شناسان تپه جمعه مسجد، محل قبلی آتشفشانی می‌باشد (جدول ۲ و تصویر ۴).

دوران تاریخی	ساسانیان (فیروز ساسانی)
توصیفات: نگارهای باستان‌شناسی	۱- برپا شدن حصار شهری پس از تخریب توسط هون‌ها (شهر حصاردار مستحکم دارد). ۲- معبد و آتشفشانی در بلندی وسط شهر قرار دارد. (آثار بصورت امده از زیر جمعه مسجد، اجرا و به آتشفشانی ساسانی نسبت می‌دهد). ۳- در اطراف شهر، ریشی بوده است، که کاوشهای باستان‌شناسی در حومه شهر آن را تأیید می‌کند. (المیری، ۱۳۸۴، ۵۵)

جدول ۲ و تصویر ۴- اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران ساسانیان. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

ب) کالبد شهر از دوران اسلامی تا حمله مغول

از متون سفرنامه‌ها می‌توان کالبد شهر دوران اسلامی را بازشناخت، از گفته‌ها در جدول اشاره شده - برمی‌آید که اردبیل در قرن ۴ هـ. ق نمونه کاملی از شهرهای اسلامی است. میدانی میانی که در اطراف آن دیوان‌ها و بازار و مسجد جامع قرارداد و آثار بدست آمده از زیر جمعه مسجد تعلق مسجد اولیه به دوران آل بویه را تأیید می‌کند که می‌توان جای مسجد اولیه را بروی آتشفکده پیشین تصور کرد و شهر حصاردار دارد با چندین دروازه در مسیرهای اصلی (جدول ۲ و تصویر ۵).

دوران تاریخی	اغاز صفویه و صفویه
توضیحات: این‌بازار (۷۶۰ هـ. ق.)	۱- شهر ۵ دروازه یا بیشتر دارد. ۲- دروازه‌ها میانه‌ها، ارفاق‌امیان، رئیس سید، نوشهر، اسفیرس، مغایر. ۳- شهر بسیار بزرگ بوده، در حدی که تپه‌ها محاورهای پسر سخران در شرق ارجیل کنونی، در محدوده شهر بوده است. (صغری، ۱۳۵۰-۱۱۴-۱۱۲)
اولناریوس (۱۰۴۶ هـ. ق.)	۱- نور شهر حصار ندارد. ۲- شهر کوه‌های فراوان و ۵ خیابان اصلی دارد. ۳- شهر میدان محلی دارد به اندازه ۱۵۰×۳۰۰ گام که در هر دو طرف آن درکه‌هایی وجود دارد. (اشاره به میدان عالی‌قاپو و دروازه آن می‌کند) ۴- بازار رونق فراوانی دارد و از سمت میدان عالی‌قاپو به سمت بازار راه است. در شهر حمامی چون مسجد، حمام و حتی کلیسا نیز دارد. ۵- مسجد آدینه در شهر در بالای تپه‌ای است. (صغری، ۱۳۵۰-۱۲۸-۱۲۴)
تاورنیه (۱۰۴۶ هـ. ق.)	۱- خیابانهای مسطی و قشنگ دارد. ۲- شهر میدتی دارد به صورت مستطیل و یک کاروانسرا در کنار آن قرار دارد. ۳- در کنه‌های کوچک ارامند کلیسا قرار دارد.
کولریوس دیورون (۱۱۱۳ هـ. ق.)	۱- بازارهای زیبایی در شهر وجود دارد. ۲- در تصویر ترسیم شده توسط خویش به معرفی عناصر شهر می‌پردازد: (الف) محلات شهر: طوی، قیابان، محله یازده، دروازه، کافر کوچه و کمالگیر. (ب) مایدان شهر: میدان اصلی- کهنه‌فروشان، نفت، عالی‌قاپو. ۳- دروازه‌های شهر: عالی‌قاپو، طوی، نیار، اوچ‌دکان، اسپریس (افشار خاس، ۱۳۶۹-۱۵۴۱)

جدول ۵ و تصویر ۷- اردبیل صفوی (۱۶۳۷ م.) ترسیم دستی از آدام اولناریوس. ماخذ: (اولناریوس، ۱۳۶۹، نقشه انتهای کتاب)

تصویر ۹- نقشه تهیه شده توسط نظامیان بعد از احداث اولین خیابان در شهر اردبیل، اجرا بروی پارچه ابریشم. ماخذ: (آرشپو شخصی رضازاده)

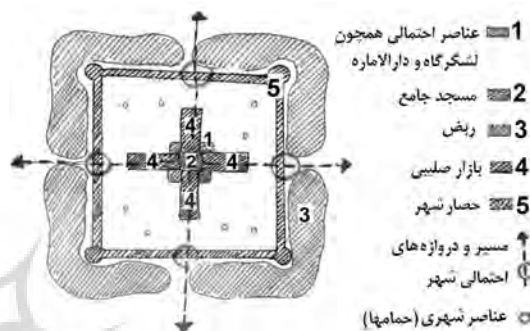

تصویر ۸- نقشه اردبیل تهیه شده توسط روس‌ها در قرن ۱۹ م. جمعه مسجد بیرون حصار اول قرار دارد. ماخذ: (Giyasi, 27, 1991)

(و) کالبد شهر پس از دوران قاجاریه تاکنون

اولین مداخلات شهری پس از دوران قاجار، منطبق بر خواست‌های خارج از مرزهای کشور بود، این مداخلات که خواست‌های نظامی‌گری و دسترسی‌های سریع به نقاط حساس کشور و ایجاد امنیت از بهانه‌های اصلی آن شمرده می‌شد منجر به احداث خیابان‌های صلیب‌وار و

دوران تاریخی	سلجوقیان و قبل از صفویه
توضیحات: یاقوت حموی (۶۱۷ هـ. ق.)	۱- شهری آباد و پرجمعیت و وسیع است. ۲- برج و بارویی داشته که در اثر حمله مغول ویران شده (حصوی بغدادی، ۱۳۸۲، ۱۸۲)
مقدسی (۶۵۸ هـ. ق.)	۱- مرکز آذربایجان و شهری وسیع است. ۲- قلعه منبیه دارد. ۳- بازار آن به شکل صلیب است و مسجد جامع در وسط صلیب است. ۴- شهر چهار دروازه دارد. ۵- در بیرون قلعه، حومه‌ای بزرگ و ریشی آباد دارد. ۶- حمام‌های پاکیزه دارد. ۷- قشون مرتب و حقوق بگیر دارد. [لشکرگاه دارد] (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۶۰)
حمدالله ستوفی (۷۵۰ هـ. ق.)	۱- مزارع و کشتزار فراوان دارد. (صغری، ۱۳۵۰، ۱۱۱)

جدول ۴ و تصویر ۶- اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران سلجوقیان و قبل از صفویه. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

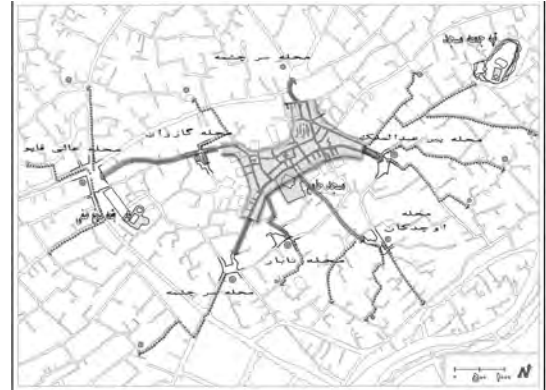
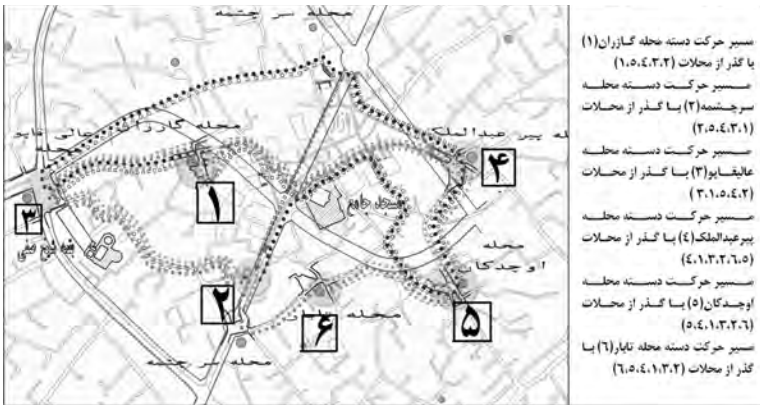
مرکز محلات ختم می‌شد، قوت بیشتری گرفت. در دوره صفویه اردبیل اولین شهر از نظر لوله‌کشی آب و نحوه تقسیم آن محسوب می‌شد. اما در اواخر صفویه کم‌کم رونق خود را از دست داد و مسئله حیدری و نعمتی باعث دوگانگی در محلات شد که منجر به فشردگی کالبد محلات و عدم گسترش و توسعه آنها گردید (تصویر ۷ و جدول ۵).

ه) کالبد شهر در دوران قاجاریه

اردبیل بعد از دوران صفویه محل تاخت و تازها و اتفاقات گوناگون شد ولی ساخت شهر همان بود که در دوران صفوی پی افکنده شده بود؛ میدان‌های اصلی و راسته‌های مهم منتهی به آنها، بازار که در مرکز شهر بود و ارتباط سنتی آن با امتداد اصلی محلات و دروازه‌ها. اما بازار کم‌کم اهمیت خود را از دست داد، بخش‌هایی از آن چون راسته قیصریه متصل به میدان اصلی و سراه‌های همجوار آن تخریب و در جایی دیگر که هم‌اکنون مستقر است قرار گرفت و با این جابجایی ارتباط بین مقبره شیخ صفی تا تپه جمعه مسجد، دگرگون و تضعیف شد، کم‌کم در اواخر قاجار با احداث نارین قلعه و حصار در اطراف شهر ارتباط جمعه مسجد با بقعه شیخ صفی کاملاً قطع شد و جمعه مسجد در بیرون حصار نخستین قرار گرفت^۹ که این تحولات در نقشه ترسیمی روس‌ها در سال ۱۸۲۷ م قابل مشاهده می‌باشد. در دوران اواخر قاجار و اوایل افشاریه، بازارهای شهر به علت برقراری ارتباط بین روسیه، آستارا و اردبیل رونق نسبی گرفت و رشد و گسترش محلات شهر در لوای همان شش محله اصلی صورت می‌پذیرفت و چندین زیرمحله بر آنها افزوده شد، بازار در مرکز شهر و حدفاصل محلات بود و کم‌کم حصار شهر از لحاظ کاربردی و تعریف لبه شهر منسوخ شد (تصاویر ۸ و ۹).

تصویر ۱۴- ارتباط محلات اصلی با زیرمحلات و بازار قبل از سال ۱۳۰۷، بازسازی به مدیریت رضازاده توسط مرحوم حاج باباصفوری و دکتر مطلبی در وزارت مسکن و شهرسازی. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۵۵۱، ۱۳۶۹، ۵۵۱)

تصویر ۱۵- مسیر حرکت دسته جات عزاداری شش محله اصلی شهر در ایام محرم. ماخذ: (فروغی، ۱۳۸۰، ۹۷)

میزبان پس از رویوسی با بیرق محله میهمان در پشت سر آن قرار گرفته و با نواختن شیپور و طبل به طرف میدانگاه مسجد میزبان حرکت می‌کنند، سپس در مقابل مسجد عزاداری کرده و پس از پذیرایی توسط محله میزبان به طرف محله دیگر حرکت می‌کنند و ریش سفیدان محله این بار نیز آنها را با همان شکل که استقبال کرده‌اند، بدرقه می‌کنند (فروغی، ۱۳۸۰، ۸۳-۷۸). در نتیجه می‌توان گفت که ویژگی‌های اعتقادی، سنن و آداب و رسوم زندگی در شهری همچون اردبیل فضاهای شهری خاصی را بوجود آورده که امروزه حتی با به هم خوردن نظام محله‌ای، این عناصر همچنان در زمان انجام مراسم سوگواری محرم کاملاً قابل شناسایی هستند و مسیر حرکت دسته‌جات عزاداری بین محلات اصلی از همان کوچه‌هایی صورت می‌گیرد که از مسیر تاریخی شهر قدیم باقی مانده است. لذا ضروری هست که در هنگام طراحی، این مسیرها مورد توجه قرار گیرد و از قابلیت‌های فرهنگ بومی و سنن مردم در بافت کهن بهره جست (تصویر ۱۵).

۳- معرفی طرح (طرح مصوب محدود بافت قدیم)

۳-۱) پیشینه طرح:

مطالعات این طرح در شهریورماه سال ۱۳۶۶ بنا به تصمیم وزارت مسکن و شهرسازی به موازات مطالعه چند شهر دیگر در این وزارتخانه برپایه هویت‌های تاریخی و پلان‌شناسی شهر^{۱۱} آغاز شد. این مطالعات یکسال بعد به تاریخ ۱۳۶۷/۸/۱۲ در اطراف بقعه شیخ صفی به مساحت حدود ۲۰ هکتار در کمیون ماده پنج استان تصویب و پس از یک سال دیگر، مرکز تاریخی شهر به مساحت ۱۶۵ هکتار تعیین شد. مبنای محدوده‌ای که برای بافت تاریخی در نظر گرفته شده، تشخیص تصور محوری بود که استخوانبندی و لولای هسته تاریخی شهر را شامل می‌شد؛ بقعه شیخ صفی و میدان عالی‌قاو از طریق راسته بازار اصلی و مراکز محلات خود را به تپه جمعه مسجد - جایگاه اولیه بازار و مرکز شهر در اوایل اسلام - متصل می‌کند و در کنار این اتصال، محلات و پراکنش آثار مهم تاریخی در سطح شهر نیز در تعیین این محدوده نقش فراوانی را ایفا می‌کند

در حقیقت اصلی‌ترین اندام تشکیل‌دهنده استخوانبندی بافت قدیم اردبیل، بازار و موقعیت مرکزی آن هست که در یک جهت‌گیری از جنوب غربی به شمال شرقی با عبور از کنار مسجد جامع جدید، دو قطب اصلی شهر قدیم - بقعه شیخ صفی و تپه جمعه مسجد - را به هم پیوند می‌دهد و از این ستون فقرات اصلی با توجه به خصوصیات کالبدی و اجتماعی هر حوزه، شاخه‌هایی جداگشته و به مراکز محلات می‌پیوندد (تصویر ۱۴).

۲-۲) شناسایی نقاط کلیدی محلات در بافت کهن

برای شناسایی نقاط کلیدی محلات نیازمند توجه به تعاملات فرهنگی-اجتماعی مردم در مسیرهای پر جنب و جوش و چگونگی ارتباط آنها با عناصر تاریخی می‌باشیم که تحت تأثیر آداب و سنن هر سرزمینی قرار می‌گیرد. شهر اردبیل از لحاظ تاریخ جشن‌ها و مراسم سوگواری دارای پیشینه‌ای طولانی هست و در این میان برگزاری مراسم ماه محرم از اهمیتی ویژه برخوردار می‌باشد. بدین ترتیب مطالعه مسیر حرکت دسته‌جات عزاداری بخصوص در میان محلات اصلی به عنوان نمونه‌ای بارز از تبلور تعاملات اجتماعی در ساختار کالبدی فضاهای شهری مورد توجه این بررسی قرار گرفت زیرا که این مسیر عزاداری مهم‌ترین مسیر حرکت پیاده در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد. عزاداری محلات شش‌گانه در بازار از روز دوم محرم آغاز می‌شود. در هریک از روزهای معین یکی از محلات با شعبات و زیرمحلات خود در بازار حرکت کرده و در مقابل مسجد جامع عزاداری می‌کند. از این‌رو، از روز دوم محرم دسته‌های محلات شش‌گانه به ترتیب سه روز اول نعمتی‌ها و سه روز بعد حیدری‌ها به بازار می‌آیند و روز جمعه بین این ایام با تعطیلی بازار مراسمی در این مکان صورت نمی‌گیرد. در روز موعود که نوبت عزاداری محله‌ای در بازار باشد، با صدای طبل و شیپور مردم را آگاه و در مقابل مسجد جمع می‌کنند و چند علم و دو اسب مزین شده با یراق‌ها در جلوی دسته قرار می‌گیرند و سپس بیرق محله که سمبول و نماینده محله و شعبات آن است، توسط ریش سفیدان محله حرکت می‌نماید. وقتی دسته عزاداران در طول مسیر خود به نزدیکی مسجد محله دیگر می‌رسند، بزرگان و ریش سفیدان آن در حالی که بیرق محله خود را همراه دارند به استقبال می‌آیند و حد این استقبال را از قدیم معلوم کرده‌اند. آنگاه بیرق دسته

فقرات شهری باز شناخته شده است، به عبارت دیگر ارتباط کالبدی و فضایی میان بقعه شیخ صفی با تپه جمعه مسجد که از طریق راسته اصلی بازار صورت می گیرد.

۴- احیای مجدد سراها و کاروانسراهای قدیمی و نیمه متروکی که از مراکز عمده تجاری شهر قدیم محسوب می شده اند.

۵- ایجاد فضاهای باز شهری و میدان ها منطبق بر الگوهای بدست آمده از نحوه ارتباط آنها با مراکز محلات مسکونی و تجاری یافت.

۶- برقراری هماهنگی لازم بین طرح پیشنهادی بافت کهن با طرح های توسعه و عمران (جامع و تفضیلی) جهت حفظ بهتر بخش مرکزی و قدیم شهر.

۷- تقویت بنیه اقتصادی و حیات اجتماعی در بافت قدیم جهت ایجاد شرایط مناسب برای سکونت در مرکز شهر.

۸- انحراف ترافیک سواره از داخل بخش قدیمی به خارج از آن که موجب تقویب دسترسی پیاده در محدوده می شود.

۹- بازشناسی، بازسازی و مرمت عناصر با ارزش معماری در بافت قدیم از جمله طراحی و بازسازی اطراف بقعه شیخ صفی و پیوند منطقی آن با عناصر ارزشمند اطراف.

۱۰- تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرداری متناسب با شرایط ویژه در بافت قدیم.

طبق موارد ذکر شده آنچه بافت تاریخی را غنای بیشتر می بخشد، توجه به انسان و نیازهای او به عنوان موجودیست که جهت ادامه حیات اجتماعی خویش، آفرینش محیطی مناسب را لایق است و جهت گیری طرح ها را نشان می دهد.

۳-۳ فرایند برنامه ریزی و طراحی:

برای دستیابی به اهداف کلی طرح و برطرف کردن نارسایی ها، پروسه ی طراحی در سه مرحله اصلی پی ریزی گردید:

مرحله اول: احیای استخوانبندی کهن شهر، از تپه جمعه مسجد در امتداد بازار در مجاورت مسجد جامع تا بقعه شیخ صفی که پوشش دهنده بسیاری از اهداف گروه طراحی می باشد.

مرحله دوم: باززنده سازی محلات بافت با تاکید بر نظام مرکز محله ای کهن.

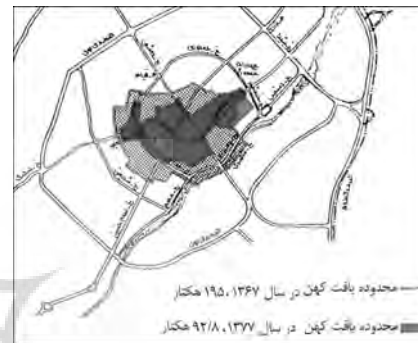
مرحله سوم: ارائه ضوابط و مقررات جهت دستیابی به سیمای شهری هماهنگ و بهینه در بافت کهن.

شرح مرحله اول: گروه طراحی در جریان اولین اقدامات انجام شده طی این پروژه ارتباط سه عنصر اصلی شهر قدیم شامل تپه جمعه مسجد، بازار و بقعه شیخ صفی را که در پی اقدامات شهرسازی شتاب زده از طریق احداث سه خیابان امام خمینی، کاشانی و سی متری دچار از هم گسیختگی شده بود، توسط بازآفرینی مسیر پیاده و طراحی در نقاط عطف آن، در این محدوده هدف قرارداد. این حرکت طی سه مرحله در میان چهار گره مهم این مسیر صورت گرفت (تصویر ۱۸).

- حوزه اول از میدان عالی قاپو در کنار بقعه شیخ صفی با گذر از معابر ارگانیک پشت بقعه در محله ی سرچشمه به تقاطع خیابان امام خمینی و سی متری منتهی می گردد.
- حوزه دوم از تقاطع مذکور با عبور از راسته ی اصلی بازار به محل برخورد این راسته با خیابان کاشانی می رسد.

تصویر ۱۶- طرح بافت قدیم همراه با عناصر شاخص. ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۱۳۷۷، ۴۰)

تصویر ۱۷- مقایسه محدوده بافت کهن در سالهای ۱۳۶۷ و ۱۳۷۷. ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۱۳۷۷، ۲۳)

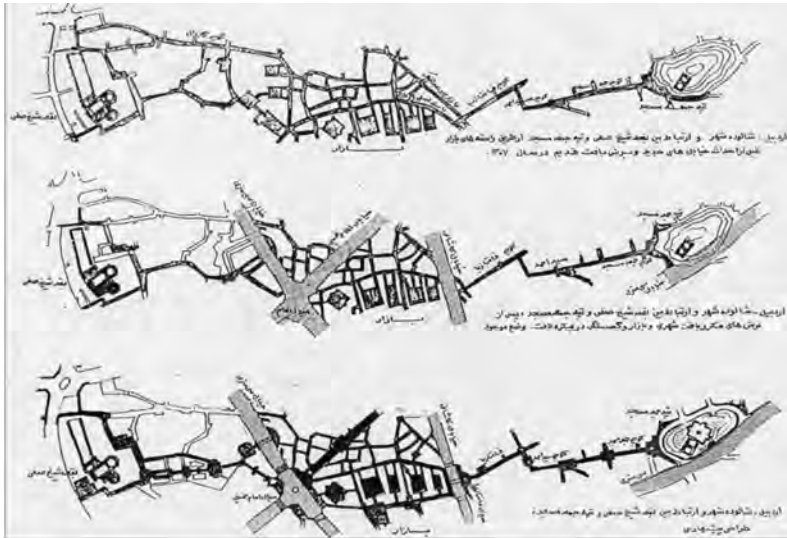
(تصویر ۱۶). اما این طرح به علت مشکلاتی که آن زمان در وزارت مسکن و شهرسازی از نظر تصمیم گیری برای دخالت در بافت تاریخی پیش آمد^{۱۲}، مسکوت ماند. در نهایت با وجود تلاش های پراکنده و نه چندان موفق سایر گروه ها پس از نه سال تعطیلی در سال ۷۸ - ۱۳۷۷ مجدداً برعهده گروه اول قرار گرفت، بنا به طرح جدید، با مدنظر قرار دادن اهداف سال ۱۳۶۷ طی بند ۲۶ کمیسیون ماده پنج استان در مورخه ۱۳۷۸/۹/۲۸ طرح بافت قدیم اردبیل با کاهش وسعت در ابعاد ۹۲/۸ هکتار تصویب شد که هم اکنون در دست اجراء می باشد. در این طرح همچنان احیاء محور تاریخی جمعه مسجد، بازار و بقعه شیخ صفی در اولویت اول می باشد (تصویر ۱۷).

۲-۳ اهداف طرح:

اهداف مدنظر گروه طراح با توجه به شناخت حاصل از مراحل اولیه بررسی (کالبدی و تاریخی)، ساختار محلات و نقاط کلیدی بافت قدیم در مدتی بیش از سه سال تماس با مردم و مسئولین محلی و تحقیقات میدانی به شرح زیر می باشد:

- ۱- احترام به ترکیب کالبدی شهر قدیم با توجه به تامین شرایط زندگی امروزی در همان کالبد برای جلب ساکنان.
- ۲- ایجاد پیوند مجدد بین بازار به عنوان هسته ی مرکزی شهر و مراکز محلات ششگانه و زیرمحلات آن از طریق راسته های موجود در کالبد بافت قدیم.
- ۳- حفاظت از استخوانبندی شهر قدیم که تاکنون به عنوان ستون

تصویر ۱۹- مرحله اول طرح احیای استخوان بندی کهن شهر طی سه مرحله. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۷۸۸۰، ۱۳۶۹، ...)

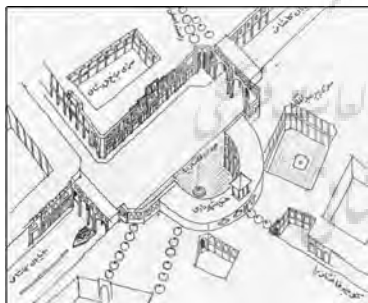

تصویر ۱۸- روند طراحی و احیای استخوان بندی کهن شهر. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۷۸۰، ۱۳۶۹، ...)

- حوزه سوم از این نقطه با طی معابر محله‌ی پیرعبدالملک به تپه‌ی جمعه مسجد ختم می‌شود (تصویر ۱۹).

طراحان با در نظر گرفتن این مراحل به شناسایی و طرح اندازی در نقاط عطف و مسیرهای پیاده این امتداد پرداخته‌اند:

- تعریف جدیدی از تقاطع خیابان امام خمینی و سی متری برپایه‌ی مطالعات خاص انجام شده درباره فرم میداين و نحوه ورود و دسترسی به آن تحت عنوان میدان امام خمینی (تصویر ۲۰).
- مکان‌یابی و طراحی مصلاي شهر در ضلع غربی میدان امام خمینی در تقابل با مسجد جامع در ضلع شرقی آن.
- طراحی قسمتی از خیابان امام خمینی، حدواسط میدان امام و تازه میدان به عنوان محور پیاده به هدف باززنده‌سازی آن بخش محذوف از بازار طی احداث همین خیابان (تصویر ۲۱).
- ساماندهی بدنه تازه میدان و ورودی‌های آن.
- احیاء تقاطع راسته بازار و خیابان کاشانی در قالب طراحی میدان فانتازیا در مجاورت هتل شهرداری (تصویر ۲۲).
- طراحی فضای پیرامون تپه جمعه مسجد (تصویر ۲۳).
- طراحی بدنه و فضاهای مناسب شهری از جمله مراکز محلات در امتداد معابر پیاده محله‌ی پیرعبدالملک از میدان فانتازیا تا تپه جمعه مسجد.

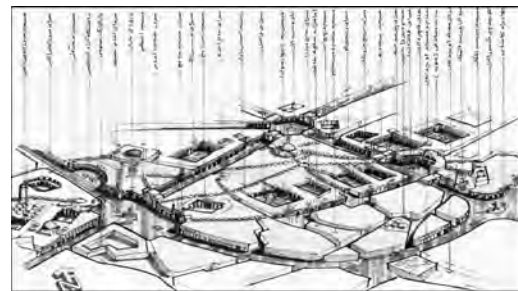
تصویر ۲۲- طرح پیشنهادی میدان فانتازیا. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۷۹۴، ۱۳۶۹، ...)

تصویر ۲۰- طرح پیشنهادی میدان امام خمینی (ره). ماخذ: (شریفي شهريور، ۱۲۷، ۱۳۷۷، ...)

تصویر ۲۳- طراحی پیرامون تپه جمعه مسجد. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۷۹۴، ۱۳۶۹، ...)

تصویر ۲۱- طرح پیشنهادی مفصل بازار از میدان امام خمینی (ره) تا خیابان کاشانی و محور پیاده تا تازه میدان. ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۷۹۲، ۱۳۶۹، ...)

راه حل‌های منطقی، نمی‌تواند حلال مشکلات باشد، بلکه ارائه روش و ابزاری اجرائی لازم است که روشنگر راه باشد. بنابراین یکی از مهم‌ترین این ابزارها، ضوابط و مقررات اجرایی در هماهنگی با طرح جامع و تفصیلی می‌باشد. این قوانین به نحوی تدوین گردیده تا با ایجاد انتظام در سیمای بافت قدیم و سازگاری با قدرت و توان اقتصادی مردم، سازمان‌کننده طرح نیز براحتی بتواند فعالیت‌های ساختمانی و عمرانی در حوزه‌های مختلف بافت را کنترل کند. مقررات ارائه شده بنا به اهدافی چون پیشنهاد کاربری اراضی، تراکم آنها، حفظ و زیرسازی سیمای تاریخی بافت قدیم. ضوابط حفاظتی، عمرانی و مهم‌ترین آنها حریم بناهای تاریخی می‌باشد. به عنوان نمونه، در تعیین ضوابط طراحی برای بناهایی که در حریم اثر هنری مجموعه شیخ صفی‌الدین در حال احداث می‌باشند، سعی گردیده ارتفاع ساخته‌های جدید هر چه به مجموعه بقعه نزدیک‌تر می‌شوند، دقیقاً کنترل گردند تا ارتفاع نقطه اوج مجموعه (گنبد الله‌الله) بصورت بارز تشخیص پیدا کند.

شرح مرحله دوم: محلات شش‌گانه بافت کهن با وجود اختلال و ضعف در برخی از آنها، به دنبال تصمیمات و طرح‌ریزی‌های غیرمتخصصانه همچنان ساختار منظم و ارتباط میان مراکز و زیرمحلات خود را حفظ کرده بودند، از این‌رو در گام دوم، ساماندهی این ساختار و عناصر اصلی آن (محلات، زیرمحلات و مراکز آنها) هماهنگ با ایده کلی طرح پیش‌روی طراحان قرار گرفت. جهت دستیابی به این هدف، فضاها و عملکردهایی در مراکز محلات مبتنی بر هویت گذشته و نیازهای روز از جمله مسجد، مراکز تجاری، فضاهای شاد جهت تعاملات اجتماعی مانند: پارک‌های محلی و مردمی، المان‌هایی چون آب‌نما، ساماندهی و اصلاح معابر سواره و پیاده در محدوده طرح، پیش‌بینی گردید (تصویر ۲۴).

رویکرد گروه طراح در این مرحله برای هر محله به این ترتیب می‌باشد: شناخت موقعیت و مرکز محله، زیرمحلات، عناصر بارز و شاخص آن، گذرهای اصلی، موانع و مشکلات موجود، نهایتاً ارائه ایده کلی طرح و طراحی‌های موردی (تصویر ۲۵).
شرح مرحله سوم: شناخت و آگاهی صرف از مسائل و پیشنهاد

تصویر ۲۴ - طرح ساماندهی محلات بافت قدیم.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۹۷۸۰۱۳۶۹۰۰۰۰)

تصویر ۲۵ - مقایسه طرح ساماندهی محله اوچدکان در طرح بافت قدیم با طرح تفصیلی ۱۳۶۱ (در طرح بافت قدیم فضای سبز نیازمند محله طراحی شده است).
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحي؛ ۸۷۶۰۱۳۶۹۰۰۰۰-۸۷۷)

نتیجه

میان مرکز محلات، بازار، زیرمحلات و عناصر شاخص آنها جهت بهره‌برداری مطابق نیازهای جدید محله، برای ارتقای کیفیت محیط و زندگی ساکنان محلات کهن ضروری است.

۵- تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرسازی از کلیات تا جزئیات برای تضمین هرچه بیشتر اهداف طرح، مورد نیاز می‌باشد تا از بروز اشتباهات و اتلاف هزینه‌ها و زمان و نیروی متخصص جلوگیری شود.

در نتیجه مطالعه بافت قدیم اردبیل و توجه به نقاط مهم آن، موارد ذیل در اردبیل در حال طراحی و اجراست: طرح فرهنگی اطراف بقعه شیخ صفی الدین، مصلی شهر، مسجد سرچشمه، مسجد حاج فخر، تصویب ضوابط و حرایم بقعه جهت ثبت جهانی و... در نهایت امید است که تصمیم‌گیری‌ها و طرح‌های آتی در نمونه‌های مشابه در سایه تعمق و تعلق خاطر بیشتر از پیش به انسان و فضا، بویژه در گستره ارزشمند کهن شهرهایمان حاصل گردد.

مطالعه بررسی الگوی مورد معرفی به عنوان نمونه در مداخلات بافت های تاریخی، توسط این نوشتار، می‌تواند ارائه‌دهنده روش‌های مناسبی در این زمینه باشد:

۱- احترام و تلاش در حفظ استخوانبندی قدیمی شهرها و تجهیز آنها با دستاوردهای زندگی جدید می‌تواند پاسخ‌گویی به احیاء صحیح و اصولی بافت‌های کهن باشد.

۲- خلق فضاهای شهری درخور بروز جلوه‌هایی از روحيات و سنن مردم در شادی‌ها و غم‌ها بواسطه پذیرش سریع توسط ساکنان در زمینه طراحی، نقش مهمی ایفا می‌کند.

۳- توجه به شخصیت و تاریخ سازه‌های معماری ارزشمند بافت کهن، با تلاش در حفظ و مرمت صحیح آنها بایستی مدنظر گروه طراح قرار گیرد.

۴- شناخت و بهره‌گیری از دستاوردهای نظام ارتباطاتی کهن و عناصر کلیدی آنها، یعنی شناسایی سیستم تعاملی موفق در

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ در اوایل قرن هشتم شیخ صفی الدین، اردبیل را مرکز فرقه صوفیه قرار داد و خاستگاه تفکر شیعی از این شهر بوده است.
- ۲ قسمت نیمه اساطیری یا طلایی تاریخ ایران، دوران کیانیان و پیشدادیان را شامل می‌شود که به بخش افسانه‌ای تاریخ مشهور است. البته در این میان افرادی چون پیرنیا و کریستین سن و گروهی با استناد به اوستا و داستان‌های ملی ساسانیان معتقدند که دوران کیانیان واقعی و منطبق با تاریخ می‌باشد و قبل از اشکانیان می‌زیسته‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۵۰).
- ۳ طبق روایات در دوره کیانیان دو شاهزاده به نام‌های کیخسرو و فریبرز با شرط تصرف در "دژ بهمن" در پای کوه سبلان تکلیف حکومت بر ایران را تعیین کردند، که در شاهنامه فردوسی و نزهه القلوب حمدالله مستوفی و قاموس الاعلام و... نیز به آن اشاره شده (صفری، ۱۳۵۰، ۱۵).
- ۴ علت انتساب شهر به پادشاهان ساسانی، بدلیل ترمیم خرابی‌های شهر بوده که در اثر حملات هونها و ایران شده بود (به‌آذین، ۱۳۸۲، ۲۶).
- ۵ فردریک بمونت، در سال ۱۹۶۶م به تهیه نموداری تحت عنوان طول عمر شهرهای تاریخی ایران اقدام کرد، در این نمودار حوادث مهم از جمله زلزله، حملات، قحطی، شرایط اقتصادی-اجتماعی- فرهنگی، انقلابات داخلی و... که در طول تاریخ (از ۷ ق.م تا ۱۹۶۶م) بر هر شهری حادث شده بود، ترسیم کرد، می‌توان در این نمودارها دوران اوج و افول هر شهر و حوادث آن را مشاهده نمود (پایان نامه دوره دکترای معماری دکتر رضازاده (۱۳۵۹) تحت عنوان: اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنما: پروفیسور آندرا برونو، دانشگاه پلی تکنیک تورینو، ایتالیا).
- ۶ تمدن شهر اردبیل به دوران‌های پیش از تاریخ بر می‌گردد زیرا که ابزارهای مسی و مفرغی در اراضی اردبیل و اطرافش- که در موزه ایران باستان می‌باشد- حاکی از مسکون بودن این سرزمین دست کم در عصر مفرغ است، کریستی ویلسن نیز به این ابزارها اشاره می‌کند. با این که تاکنون کاوش علمی در اردبیل و اطرافش به طور کامل صورت نگرفته اما تپه‌های اطراف شهر شاهد مسکون بودن این سامان در دوره نوسنگی است (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸، ۹۵۰).
- ۷ جداول و کروکی‌های ترسیم شده از مراحل شکل‌گیری شهر، برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد لیلا پیغامی با عنوان (بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع) می‌باشد که هم اکنون در پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران در دست تهیه می‌باشد.
- ۸ در ترانسه‌ای که سال ۱۳۶۵ در میدان دواب شهر حفر شده، آثاری از این قلعه و دیوارهایش مشهود گردیده و در عکس هوایی نیز قابل مشاهده می‌باشد که در خارج از حومه شهری دوران مغول قرار گرفته، لذا احتمالاً حالت دیده‌بانی و محافظتی از شهر را بر عهده داشته است.
- ۹ در دوران قاجار به علت حملات مکرر روس‌ها، شهر کاملاً حالت نظامی یافته و محدوده آن کوچکتر می‌شود، البته حصارهای نیز در بیرون جمعه مسجد برپا بوده، اما بخش خارج از حصار اول، متروکه محسوب می‌شده و در نقشه روس‌ها قابل مشاهده می‌باشد.
- ۱۰ جهت کسب اطلاعات بیشتر مراجعه شود به مهندسین مشاور توسعه و عمران ۱۳۵۳، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۱ مطالعات این طرح به مسئولیت دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی آغاز شد که متعاقباً به تصویب طرح بافت قدیم در دو مرحله انجامید.
- ۱۲ در طرح اول، محدوده بزرگ بافت بعلت نبود شهرداری بافت قدیم، جوابگویی به استعمال مردم را برای ساخت و ساز مشکل کرده بود.

فهرست منابع :

- ابن حوقل (۱۳۴۵)، صورہ الارض، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳)، ممالک و مسالک، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار، تهران.
- افشار خاص، امیر؛ فتحی، سعید؛ مثنوی، محمدرضا؛ مطلبی، قاسم (۱۳۶۹)، طراحی فضاهای شهری و معماری بافت قدیم اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.
- امیری، پیمان (۱۳۸۴)، در جستجوی هویت شهری اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- اولثاریوس، آدام (۱۳۶۹)، سفرنامه آدام اولثاریوس ج ۲، ترجمه حسن کردبچه، کتاب برای همه، تهران.
- به آذین، داریوش (۱۳۸۲)، اردبیل (از ایران چه می دانم؟)، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۳)، عصر اساطیری تاریخ ایران، به اهتمام سیروس ایزدی، هیرمند، تهران.
- پیغامی، لیلا (۱۳۸۸)، بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع، پایان نامه کارشناسی ارشد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.
- ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۱)، آثار باستانی آذربایجان (آثار و ابنیه تاریخی شهرستانهای اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، ...)، انجمن آثار ملی، تهران.
- حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۸۲)، معجم البلدان، ج اول، بخش نخست، ترجمه دکتر علینقی منزوی، میراث فرهنگی کشور، تهران.
- رئیس نیا، رحیم (۱۳۶۸)، آذربایجان در مسیر تاریخ ایران، ج ۲ و ۱، نیما، تبریز.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۵۹)، اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنما: پروفیسور آندرا برونو، پایان نامه دکترای معماری، دانشگاه پلی تکنیک تورینو، ایتالیا.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی (سرپرست گروه طراحی) (۱۳۷۸ و ۱۳۶۷)، طرح بافت قدیم شهر اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- زنده دل، حسن و همکاران (۱۳۷۷)، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی استان اردبیل، ایرانگردان، تهران.
- شریفی شهریور، محمد شریف (۱۳۷۷)، گزارش نهایی پروژه طرح میدان امام خمینی (ره)، شهرداری اردبیل، اردبیل.
- صفری، بابا (۱۳۵۰)، اردبیل در گذرگاه تاریخ، ج ۱ و ۳، انتشارات بهمن، تهران.
- علیزاده، حمیدرضا؛ نواده پور، سید ابراهیم (۱۳۷۹)، طراحی یک میان شالوده‌ی شهری؛ طراحی معماری بخشی از محور پیاده بافت قدیم اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد.
- فروغی، افشین (۱۳۷۹)، احیاء حسینیه مجتهد و طراحی مجموعه فرهنگی تعزیه با نگاهی به سوگورایهای محرم در اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد.
- مقدسی، ابو عبدالله بن محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه دکتر علینقی منزوی، مولفان و مترجمان ایران، تهران.
- مهندسین آ. ال. پ (۱۳۶۱)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- مهندسین مشاور توسعه و عمران (۱۳۵۳)، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- مهندسین مشاور زیستا (۱۳۷۴)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- ناشناس (۱۳۷۲)، تعلیقات بر حدود العالم، ترجمه میر حسین شاه، الزهرا، تهران.

Giyasi, J. (1991), *the Architectural Monuments of Nizami Period*, Umior, Baku.